

Nizami's preference over Ferdowsi; The analysis of balance in the history of Iranian literary criticism

Saeed Karimi Qare Baba

Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran
Karimisaeed58@pnu.ac.ir

How to Cite: Karimi Qare Baba, S. (2026). Nizami's preference over Ferdowsi;

The analysis of balance in the history of Iranian literary criticism. *Literary Text Research*, 30(109), pp. .

Abstract

Comparison is one way of developing meanings, and critics use this method to support their claims, much like literature. A balanced critique has emerged from this method, as rhetoricians compare the achievements of one poet with another and express preferences. One common criticism in the history of Iranian classical criticism is the comparison of Ferdowsi with Nizami. Preferring Nizami over Ferdowsi has been done for various reasons such as Nizami imitation, religious prejudice, stylistic differences, ethnic ties, affection towards Nizami, thematic similarities and political interests. Nizami himself was the first to consider his work superior to Ferdowsi, perhaps out of a sense of pride. Scholars like Roholamin Shahrastani, Ashob Torani, Vale Daghestani, Shibli Nomani and in the contemporary era Hassan Vahid Dastgerdi, Nima Yoshij, Yevgeny Eduardovich Bertles and Seyyed Ziauddin Sadr al-Ashrafi believed in the superiority of Nizami over Ferdowsi. However, over the past centuries, many critics have recognized Ferdowsi's position as more than just poet. This assumption has been reinforced in recent times due to the alignment of Shahnameh with nationalist ideologies. Nevertheless, some critics have introduced such a comparison as unreasonable, pointless and unscientific, although this type of criticism is common in the literature of some cultures. The positions of Ferdowsi and Nizami in the history of literature are unique and choosing one does not necessarily mean rejecting the other. This article is written with a descriptive-analytical approach with the goal of examining the delicate balance between Ferdowsi and Nizami's poetry.

Keywords: balanced criticism, preference, Ferdowsi, Nizami.

Introduction

In this article, we seek to examine a series of recurrent debates that have long circulated among poets and literary critics. Since the sixth century AH and following the composition of Nizami Ganjavi's *Khamsa*, scholars and men of letters have repeatedly raised the question of whether the literary stature of Ferdowsi of Tus surpasses that of Nizami Ganjavi or vice versa. It appears that Nizami was often regarded as the most formidable rival to Ferdowsi in poetic competition. These comparisons, at times, have led to value-laden judgments and even to the explicit "preference" of one poet over the other.

The central question of this study is therefore to determine on what theoretical and textual foundations the preference for Nizami over Ferdowsi has been based, and in what specific domains such a preference becomes meaningful. By distancing itself from emotional or nationalist judgments, this

article aims to address the issue within the framework of textual analysis and literary genre, offering a more methodical and critically grounded approach.

Review of Previous Studies

To date, no independent research has been conducted on the systematic examination of comparative (muwāzanah) criticism in Persian literary studies. Likewise, no comprehensive study has specifically focused on comparative criticism between Ferdowsi and Nizami. Existing discussions are limited to scattered references found in certain books and commentaries.

Shafi'i Kadkani argues that in earlier periods there existed a kind of implicit and unarticulated consensus regarding the literary status of poets such as Ferdowsi, Sa'di, Hafez, Rumi, or Nizami; however, from the Constitutional period onward, many poetry enthusiasts became ardent supporters of individual poets. According to him, political and social factors contributed to the emergence of such divergent opinions in the cultural sphere, as society reached a level of diversity that had been less evident in the past (2012: 227). The present study, however, demonstrates that even in earlier periods there was no complete consensus regarding the relative standing of poets.

Shamisa, in his book *Literary Criticism*, cites the comparison between Ferdowsi and Nizami as an example of comparative criticism and, in arguing for the superiority of Nizami over Ferdowsi, refers to *Majma' al-Fuṣṣḥā* by Reza-Qoli Khan Hedayat (2007: 118). However, no such explicit judgment is found in the aforementioned work.

Safa initially notes that "Nizami's influence on Persian literature has led this master poet to acquire ardent admirers who, in their enthusiasm, have at times entirely denied the stature and rank of other acknowledged masters of Persian poetry" (1990: 809). He subsequently characterizes Wahid Dastgirdi's act of placing Nizami above established masters of Persian poetry as unfounded and unjustified (ibid.).

Research Methodology

The research method adopted in this article is qualitative and grounded in textual analysis. The views of earlier critics and scholars are examined and analyzed as secondary sources.

The study employs a comparative–analytical approach, though not in the sense of a mere comparison aimed at establishing absolute superiority. Rather, it seeks to clarify the fundamental differences between two poetic traditions and to demonstrate that any preference for Nizami over Ferdowsi can only be justified within specific and clearly defined criteria. The theoretical framework of the research is informed by text-centered approaches in literary studies.

Findings

This study demonstrates that the prioritization of Nizami over Ferdowsi by various critics is largely driven by ideological, religious, and stylistic biases rather than objective literary metrics. Such comparative evaluations, often termed *Mowaneh*, frequently mirror the critic's own contextual framework rather than universal artistic standards. The research concludes that asserting the supremacy of one poet over the other without clearly defined, scientific criteria is inherently

problematic. Ultimately, both poets hold unique, irreplaceable positions in Persian literature, rendering any arbitrary ranking scientifically tenuous and critically unproductive.

Conclusion

Comparative evaluation (*muwāzanah*) constitutes one of the approaches within literary criticism, in which the relative status of two poets is assessed and one is often elevated over the other. This type of criticism is not devoid of subjective or aesthetic considerations, and similar practices can be observed in the literary traditions of other nations as well. One of the most renowned comparative debates in the history of Iranian literary criticism concerns the assessment of Ferdowsi's poetic power in relation to that of Nizami.

This comparison was largely motivated by certain formal and thematic affinities perceived between the *Shahnameh* and the *Khamsa*, leading critics at various times to verdicts favoring either Ferdowsi or Nizami. In the present study, we have examined the viewpoints of critics who have preferred Nizami over Ferdowsi. Among these figures are Ruh al-Amin Shahrestani, Ashub Turani, Valeh Daghestani, Shibli Nomani, and, in the modern period, Wahid Dastgirdi, Nima Yushij, Bertels, and Sadr al-Ashrafi. Such judgments have been motivated by a range of factors, including imitation of Nizami, religious bias, stylistic considerations, ethnic affiliations, admiration for Nizami, shared poetics, and leftist ideological inclinations.

Alongside this trend, there have always been critics throughout the centuries who regarded Ferdowsi as superior to Nizami. Literary and historical evidence indicates that, over time, the balance in this comparative debate has increasingly shifted in favor of Ferdowsi—without, however, diminishing the eminent and enduring stature of Nizami.

ترجیح نظامی بر فردوسی؛ بررسی یک موازنه در تاریخ نقد ادبی ایران

سعید کریمی قره‌بابا

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

E-mail: Karimisaeed58@pnu.ac.ir

چکیده

مقایسه یکی از شیوه‌های پرورش معانی است و منتقدان نیز همچون ادبا از این روش برای اثبات مدعیات خود استفاده می‌کنند. نقد موازنه‌ای از درون این شیوه برآمده است و سخن‌شناسان به واسطه آن، کارنامه شاعری را با شاعری دیگر می‌سنجند و یکی را بر دیگری ترجیح می‌دهند. یکی از نقدهای موازنه‌ای مرسوم در تاریخ نقد کلاسیک ایران مقایسه فردوسی با نظامی است که در این میان عده‌ای نظامی را بر فردوسی ترجیح داده و او را در شاعری برتر از فردوسی پنداشته‌اند. تفضیل نظامی بر فردوسی با انگیزه‌های گوناگونی مانند تقلد نظامی بودن، تعصب مذهبی، نگاه سبک‌شناختی، علقه‌های قومیتی، نظامی‌دوستی، شباهت‌های بوطیقای و چپ‌گرایی صورت گرفته است. نظامی خود نخستین کسی است که با نیت مفاخره کارش را عالی‌تر از فردوسی محسوب داشته است. روح‌الامین شهرستانی، آشوب تورانی، واله داغستانی، شبلی نعمانی و در دوره معاصر حسن وحید دستگردی، نیما یوشیج، یوگنی ادواردوویچ برتلس و سید ضیاءالدین صدرالاشرافی از جمله افرادی‌اند که قائل به رجحان نظامی بر فردوسی بوده‌اند. در طول سده‌های گذشته البته منتقدان به مراتب بسیاری نیز مقام فردوسی را بسی فراتر از نظامی تشخیص داده‌اند. این برداشت در دوره جدید و به جهت هم‌سویی شاهنامه با سیاست‌های ملی‌گرایانه در حال تثبیت بوده است. با این همه، عده‌ای از ناقدان چنین مقایسه‌ای را از اساس ناروا، بیهوده و غیر علمی خوانده‌اند؛ هر چند که این نوع نقد در ادبیات برخی ملل امری شایع باشد. جایگاه فردوسی و نظامی در تاریخ ادبیات منحصر به فرد بوده است و برگزیدن یکی لزوماً به معنای رد دیگری نیست. این مقاله به شیوه توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی دقیق موازنه بین شعر فردوسی و نظامی نگاشته شده است.

کلیدواژه‌ها: نقد موازنه‌ای، ترجیح، فردوسی، نظامی.

۱. مقدمه

نقد یا سخن‌سنجی در ادبیات ایران پدیده نوظهوری نیست و شکلی ساده از آن در طول سده‌های گذشته مطرح بوده است. در دیوان‌ها و تذکره‌ها به قضاوت‌هایی کلی و جانب‌دارانه درباره شعر و شاعری برمی‌خوریم که هر چند گاه سطحی است اما

ارزش‌های انتقادی دارد. این دیدگاه‌ها نوعی درک و شناخت ذوقی از شعر را بازتاب می‌دهد و با آن که مبتنی بر معیارهای تحلیلی و نظریه خاصی نیست لیکن نمی‌توان آنها را یک‌سره خالی از فایده دانست (برای مروری در سابقه نقد ادبی در ایران نگاه: پارسی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۳۶-۴۵ و زرین کوب، ۱۳۷۸: ۳۳۳-۴۵۰). یکی از شیوه‌های معمول نقد ادبی در روزگاران گذشته آن بود که شاعری را نسبت به شاعری دیگر قوی‌تر جلوه می‌دادند و به تخطئه آن دیگری می‌پرداختند. این گونه داوری‌ها را که عاری از طعنه و کنایه هم نبود، باید مهم‌ترین نمود نقد در ادبیات کهن تلقی کرد. این امر علی‌القاعده می‌بایست در حوزه وظایف تذکره‌نگاران بگنجد اما چند و چون شاعران در باب شعر خود و دیگران آنان را نیز به چنین قضاوت‌هایی وامی‌داشت. گویی یکی از دغدغه‌های اصلی شعرا اظهار نظر درباره کارنامه شاعران پیشین و معاصر بوده است. آنان از این طریق جایگاه خود و دیگران را در سیر ادب فارسی تعیین می‌کردند و همچنین در تبیین بوطیقای ادبی خویش و بر صدر نشاندن آن می‌کوشیدند (برای مطالعه بیشتر در زمینه تلاش شاعران قدیم برای تثبیت جایگاه خود ر. ک: جعفری جزی، ۱۳۹۶: ۱۵۰-۱۷۱). این تعریضات از دیوان رودکی تا مجموعه‌های شعر معاصر به چشم می‌خورد و در کلیت خود سنت عظیمی را در تاریخ ادبیات سامان داده است که از آن به نقد ادبی بومی می‌توان یاد کرد. پاره‌هایی از این سنت حتی با نظریه‌های ادبی جدید قابل توجیه است و بخش‌هایی دیگر از آن امروزه عوامانه و از سر تعصب ارزیابی می‌شود. به این نوع نقد، نقد موازنه‌ای نام داده‌اند. «نقد موازنه‌ای بیشتر جنبه قضاوت ذوقی (Appreciation) دارد و استدلالی نیست. این که فلان شاعر بزرگ‌تر است یا بهمان؛ در ادبیات همه کشورها همواره بوده است و مردم دوست داشتند بدانند که به نظر صاحب‌نظران کدام یک از شاعران مطرح معاصرشان یا شاعران معروف قدیم از دیگری بالاتر است» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۱۸).

ما در این مقاله سعی داریم تا یک سلسله از این بحث‌های متداول در میان شعرا و نقادان را بررسی کنیم. از قرن ششم به این سوی و بعد از سرایش خمسه نظامی گنجوی (برای تحلیل آرای ادبی نظامی ر. ک: واعظی و همکاران، ۱۴۰۳) همواره این مسأله در نزد ادبا مطرح بوده که پایگاه فردوسی طوسی در حوزه شعر والاتر است یا نظامی گنجوی؟ از قرار معلوم نظامی را برجسته‌ترین هموارد در مصاف با شعر فردوسی می‌پنداشتند. فی‌المثل حماسه‌سرای نامداری همانند اسدی طوسی را شایسته مقایسه با فردوسی نمی‌انگاشتند و اگر هم شخصی، خیال چنین مطابقه‌ای را به ذهن خود راه می‌داد طبیعتاً اسدی طوسی از هر حیث عرصه را به فردوسی واگذار می‌کرد؛ اما نظامی تا حدودی هم سنگ فردوسی قلمداد می‌شد^۱ و دقیقاً معلوم نبود که قدرت شاعری کدام بر دیگری می‌چربد. تردیدهایی در این باره وجود داشت و هر کس بنا به چشم‌انداز نظری‌اش راجع به شعر، جانب یکی از طرفین این مقایسه را می‌گرفت. این ملاحظات انتقادی معمولاً با دو نیت انجام می‌شد یا می‌خواستند که قدر و هیمنه فردوسی را در ادبیات فارسی بشکنند و اگر هم نشد آن را به چالش بکشند و یا در پی آن بودند که مقام نظامی را برکشند و او را به عنوان شاعری طراز اول در کل تاریخ ادبیات ایران معرفی کنند و سبک وی را نمونه عالی شعر در همه دوره‌ها بشمارند. نتایج پژوهش‌های ادبی نشان می‌دهد که این منتقدان چندان در کارشان موفق نبوده‌اند. فردوسی و شاهنامه او همواره قدر دیده و بر صدر نشسته است. فردوسی در همه قرون گذشته شاعری تأثیرگذار بوده و کمتر شاعری به پای محبوبیت او رسیده است. بدیهی است که این نتیجه‌گیری چیزی از ارزش‌های کار نظامی نکاسته است. گاهی نیز در دوره معاصر مشاهده

می‌شود که ناقدان برای متجلی ساختن ابعاد هنری شاهنامه یا خمسه بناگزییر دست به مقایسه میان این دو شاعر زده‌اند و هیچ انگیزه برون‌متنی دیگری در میان نبوده است.

۲. پرسش‌های پژوهش

مقاله حاضر در پی پاسخ‌گویی به این سؤالات است که چه کسانی و با چه انگیزه‌های درون یا برون‌متنی شعر فردوسی و نظامی را با همدیگر سنجیده و نظامی را بر فردوسی ترجیح داده‌اند؟ و این که آیا می‌توان این نقد موازنه‌ای موردی را بمنزله یک جریان انتقادی از قرن هفتم تا در دوره اخیر پیگیری کرد؟

۳. ضرورت پژوهش

موازنه (confrontation) میدان‌های فراخی را فراوری نقادان می‌گشاید و موجبات شناخت دقیق معیارهای جمال‌شناختی منتقدان را در هر دوره فراهم می‌آورد. همچنین فراز و فرود مقبولیت شاعران را در گذر ایام مشخص می‌سازد. از سوی دیگر تحلیل انگیزه‌های روان‌شناختی و جامعه‌شناختی سخن‌شناسان در اقبال یا اعراض از یک شاعر یافته‌های جالب توجهی را در اختیار محققان قرار می‌دهد. چنین مطالعاتی، بی‌گمان در آگاهی‌های ما از مرتبه و موقعیت فردوسی و نظامی در تاریخ ادب فارسی سازنده و سودمند خواهد بود.

۴. پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ تحقیقی در زمینه بررسی نقدهای موازنه‌ای انجام نیافته است. به همین نحو، درباره نقد موازنه‌ای میان فردوسی و نظامی نیز پژوهشی صورت نگرفته است. تنها اشارات پراکنده‌ای در برخی کتاب‌ها می‌توان ملاحظه کرد.

شفیعی کدکنی بر این باور است که «در قدیم نوعی اجماع غیر محصل بر سر جایگاه فردوسی یا سعدی یا حافظ یا مولوی یا نظامی یا ... همیشه وجود داشته است ولی از مشروطیت به بعد بسیاری از شعر دوستان طرفدار مطلق شاعری شده‌اند. عواملی سیاسی و اجتماعی مایه این گونه اختلاف نظرها در عرصه فرهنگ شده است یعنی جامعه به مرحله‌ای از تنوع رسیده است که در قدیم کمتر وجود داشته است (۱۳۹۱: ۲۲۷). تحقیق پیش‌روی نشان می‌دهد که حتی در قدیم هم اجماع کاملی درباره جایگاه شاعران وجود نداشته است.

شمیسا در کتاب *نقد ادبی* برای نقد موازنه‌ای از سنجش فردوسی و نظامی مثال می‌آورد و در تفضیل نظامی بر فردوسی به مجمع الفصحای رضاقلی خان هدایت ارجاع می‌دهد (۱۳۸۶: ۱۱۸)؛ حال آن که چنین موردی در کتاب مذکور یافت نشد.

صفا ابتدا به این امر اشاره می‌کند که «نفوذ نظامی در ادب فارسی باعث شده است که این شاعر استاد غالباً دوست‌داران متعصبی به دست آورد که در برابر عظمت مقام او مقام و مرتبه دیگر استادان سخن را یک باره انکار کنند» (۱۳۶۹: ۸۰۹). این محقق سپس اقدام وحید دستگردی را در برتری دادن نظامی بر استادان مسلم سخن بیهوده توصیف کرده است (همان).

۵. بحث و بررسی

قضاوت در باب کارنامه هنری دو شاعر از دیرباز در ادبیات فارسی امری متداول بوده است. شاید ادبای ایرانی در این حوزه تحت تأثیر شاعران عرب بوده‌اند. «در مهاجرات و منافستی که بین جریر و فرزددق در گرفت بعضی از شاعران به هواداری فرزددق برخاستند و بعضی دیگر جانب جریر را گرفتند. نیز درباره برتری بومتم و بختری مشاجره برخاست و هواخواهان هر کدام از این دو شاعر در تأیید نظر خویش دلایل آوردند» (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۷۴-۱۷۵). در ادب فارسی موازنه بین شاعران بسیار مورد توجه بوده است و آنان در این باره سخن‌ها رانده‌اند و رای‌ها زده‌اند. بسیاری از این اظهار نظرها محل منازعه و چالش بوده‌اند. برای مثال ادبای کاشان از مجد همگر شاعر معروف قرن هفتم درخواست کرده بودند که میان شعر انوری ایبوردی و ظهیر فاریابی داوری کند او نیز در قطعه‌ای با احتیاط کامل، قائل به برتری پایه انوری بر ظهیر شده است (همگر یزدی، ۱۳۷۵: ۶۵۱-۶۵۳). از همین مجد همگر می‌پرسند که از شعر خودت، سعدی و امامی هروی کدام بهتر است و او در جواب آنها این رباعی را می‌فرستد:

ما گر چه به نطق طوطی خوش نفسیم بر شکر گفته‌های سعدی مگسیم

در سنت شاعری به اجماع امم هرگز من و سعدی به امامی نرسیم (همان: ۷۷۴)

پر واضح است که این ارزیابی امروزه نمی‌تواند پذیرفته شده باشد. حزین لاهیجی شعر کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی را بر شعر جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ترجیح داده است (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۷۴). میر حسین دوست سنبهلی، یکی از تذکره‌نگاران شبه قاره هند، مجیر بیلقانی را بر خاقانی ترجیح داده و گفته است که خاقانی طرز سخن خود را از او اخذ کرده است (همان).

در دوره معاصر این داوری‌ها پررنگ‌تر می‌شود. در میان منتقدان، منازعه‌ای قدیمی بر سر میزان توفیق فردوسی و سعدی در حماسه‌سرایی در جریان بوده است (برای نمونه نک: زرین کوب، ۱۳۵۵: ۲۴۶ و موحد، ۱۳۷۳: ۱۱۹-۱۲۲). وحید دستگردی به مقایسه سعدی با نظامی دست زده است (وحید دستگردی، ۱۳۱۸: سه). ماجرای دراز آهنگ «سعدی برتر است یا حافظ؟» نیز از مجادلات معروف در محافل ادبی بوده است (خرم‌شاهی، ۱۴۰۲).

در شعر روزگار ما نیز بازار چنین قضاوت‌هایی گرم بوده است. عارف شعر وحید دستگردی و بهار را فروتر از شعر خود می‌دید (عارف قزوینی، ۱۳۸۹: ۲۱۵). ضیاء هشترودی شعر پروین را برتر از شعر ملک الشعرا بهار و رشید یاسمی می‌پنداشت (بهار، ۱۳۹۰: ۱۰۶۳). سپانلو آتشی را بر فروغ ترجیح داده (۱۳۶۹: ۵۵) و همواره، مقایسه شعرهای پروین و فروغ با یکدیگر منازعه‌های قلمی را میان علاقه‌مندان به شعر معاصر دامن زده است (ر. ک: کیانوش، ۲۰۱۳).

به موضوع بحث بازگردیم. چنان که گفته آمد قیاس فردوسی با نظامی بیشتر با قصد به چالش کشیدن جایگاه شاهنامه در ادبیات فارسی صورت گرفته است. شاهنامه از همان سال‌های حیات فردوسی تاکنون در معرض کشمکش‌ها و انتقادات ادبی، دینی و سیاسی بوده است. برخی از اشخاص یا گروه‌ها به دلایل گوناگون شاهنامه را نمی‌پسندیدند. ریاحی (۱۳۸۲: ۱۶۹) و (۱۷۱) به برخی از این انتقادات اشاره کرده است. شاهنامه اما توانسته است که از میانه بحران‌ها و آزمون‌های دشوار زمانه عبور

کند و با حرکتی پیوسته، از حاشیه به مرکز فرهنگ و تمدن ایرانی برسد و جایگاه خود را تثبیت کند. دیگر در روزگار ما ترجیح فردوسی بر شاعران دیگر خصوصاً نظامی کاری سهل است چنان که محققان بسیاری کاروبار شاعری فردوسی را ستوده و هنر او را در جایگاهی برتر از نظامی نشانده‌اند (برای مثال بنگرید: حمیدیان، ۱۳۸۷: ۵۶ و خالقی مطلق، ۱۳۹۵، ج ۶: ۴۸۵ و ۵۰۹). در این بخش به بررسی آرای کسانی خواهیم پرداخت که در تاریخ ادبیات برای نظامی، جایگاهی برتر از فردوسی فرض گرفته‌اند. در حیطه تحقیقات ما منتقدان با انگیزه‌های گوناگون مقام نظامی را نسبت به فردوسی برکشیده‌اند که یکایک آنها را توضیح خواهیم داد.

۵. ۱. مفاخره

قبل از شروع بحث این نکته شایسته یادآوری است که نظامی گنجوی، خود نخستین کسی محسوب می‌شود که هنرش را برتر از فردوسی برآورد کرده است. او با آن که در جای جای خمسه از فردوسی با عظمت و نیکی یاد نموده و تلویحاً به برتری مقام فردوسی اذعان کرده و تعبیری را نظیر «سخن گوی پیشینه»، «دانای طوس»، «حکیم»، «فرزانه»، «پیر پارسی‌دان»، «گزارنده پیر کیانی سرشت»، «نغز گوینده»، «گنجینه دار سخن»، «چابک اندیشه»، «سخن سنج» و «مرد ایزدشناس» (نظامی، ۱۳۸۲: ۴۵۷، ۶۴۶ و ۶۴۷) در حق فردوسی بر ساخته اما در هفت پیکر پس از آن که چند بیتی در ستایش خود می‌سراید، کار فردوسی را به نقره و کار خود را به زر مانند کرده است:

دو مطرّز به کیمیای سخن تازه کردند نقدهای کهن

آن ز مس کرد نقره، نقره خاص وین کند نقره را به زر خلاص

مس چو دیدی که نقره شده به عیار نقره گر زر شود، شگفت مدار (همان: ۴۸۶).

«هیچ یک از شاعران پس از فردوسی از او بدین اندازه و با این احترام یاد نکرده‌اند که نظامی؛ و این حقیقت با توجه به خوی خودستای شاعر نکته‌ای مهم است. با این همه، نظامی نظامی نبود، اگر در یکی دو مورد نیز کنایه‌ای به کار فردوسی نمی‌زد و خود را دست کم در لفافه شاعری بزرگتر معرفی نمی‌کرد!» (خالقی مطلق، ۱۳۹۵، ج ۶: ۵۱۴؛ برای مطالعه بیشتر در باب مقایسه اشتراکات و تفاوت‌های فردوسی و نظامی ر. ک: رستگار فسایی، ۱۳۷۰).

۵. ۲. تقلید از آثار نظامی

نظیره پردازان خمسه همگی شیفته شخصیت و بیان نظامی‌اند و همین شیفتگی گاه آنها را به این قضاوت سوق می‌دهد که نظامی اشعر شاعران تاریخ ادبیات فارسی است و هیچ یک از بزرگان ادب ایران به پای هنر وی نمی‌رسند. مثلاً میر محمد امین شهرستانی اصفهانی متخلص به «روح الامین» و مشهور به «میر جمله» از خمسه سرایان قرن یازدهم هجری در منظومه لیلی و مجنون خود

که آن را به تقلید از لیلی و مجنون نظامی سروده (۱۰۲۰ ه. ق) بعد از ستایش نظامی مقام او را برتر از عطار، خاقانی، امیر خسرو دهلوی، جامی، هاتفی و مکتبی دانسته است:

این نامه چو زد در تمامی بُردم بر شیخ خود نظامی

آن گشته به مثنوی یگانه گردیده در آسمان فسانه

... نقل سخنش چو آب دندان صفرایی او نیازمندان

در خامه نهفته مشک تاتار شاگرد کمینه ایش عطار

در پیش سخنوریش بی جان خاقانی جان ملک شروان

شعراى فلک به اوست دمساز خسرو ز غلامیش سرافراز

در یوزه گر دَمش بهارست جامیش کمین وظیفه خوارست

گُردم چو ز هاتفی سخن ساز یا مکتبی فسانه پرداز

اینان چه کسند و در چه کارند چون برگ خزان در این بهارند (به نقل از وحید دستگردی، ۱۳۱۸: صه)

در میانه این ابیات است که روح الامین، فردوسی را نیز فراموش نمی کند و پایگاه او را هم در عداد استادان دیگر، فروتر از نظامی قرار می دهد:

مهر از نفسش چو تاب گیرد فردوسی از او حساب گیرد (همان)

اساساً اگر پیروان نظامی چنین مقام والایی برای او در تاریخ در نظر نمی گرفتند هرگز به سراغ تقلید از نظامی نمی رفتند. اینان می خواستند که با تقلید از به زعم خود بزرگ ترین شاعر اعصار یعنی نظامی قدرت طبع شان را به رخ بکشند و از این طریق مقامی برای خویش در تاریخ ادبیات تدارک ببینند (برای شناخت بیشتر روح الامین شهرستانی و منظومه لیلی و مجنون او ر. ک: دهمرده و خوش جهان، ۱۳۹۰).

۵.۳. تعصب مذهبی

آشوب شاه جهان آبادی تورانی (م ۱۱۹۹ ه. ق) سراینده منظومه گمنام صولت فاروقی^۲ است. این حماسه سرای مدعی در اثر خود به شرح دلاوری ها و قهرمانی های خالد بن ولید یکی از صحابه پیامبر اکرم (ص) پرداخته است. او مذهب حنفی داشت و نویسنده و شاعر متعصبی بود و در آثار خود بسیار به شیعیان تاخته و از توهین و دشنام فروگذار نکرده است. آشوب تورانی در منظومه صولت فاروقی که به فتوحات شام نیز شهرت دارد، رنگی حماسی به سلحشوری های خالد بن ولید بخشیده است. او در این سروده به معارضه با خالق شاهنامه برخاسته و فردوسی را گبر زردشتی کیشی توصیف کرده است که در شیوه مداحی و

ستایش پادشاهان مجوس عجم چشم انصاف و حق‌بینی از ثنا و ستایش غازیان عرب پوشیده است (قاسم‌زاده و سروری، ۱۳۹۴: ۲۰۷-۲۱۳). آشوب تورانی در جایی از منظومه‌اش به خاطر تعصّب ضدّ شیعی‌ای که دارد دست به دامن نظامی شده تا از این رهگذر فردوسی را مورد نکوهش قرار دهد. او خطاب به فردوسی چنین می‌گوید:

نظامی به شعر از تو بس برتر است که شعر تو شعر است و او ساحر است

چه سحری؟ به هر دین و مذهب حلال نه سحری که بر ساحر آرد وبال

مضامین رنگین عبارات بین همان شوخی استعارات بین

ز یک رنگ صد نقش انگیختن به یک لفظ صد معنی آمیختن

کلام حقایق‌نشان‌ش شنو ز توحید و عرفان بیان‌ش شنو

به یک پرده صد نغمه را کرد ساز به مستان نیاز و به زاهد نماز

... به تعریف آن ناظم نکته‌سنج ز گفتار او شاهد پنج گنج

در اسکندری قیل و قالش نگر به شیرین و خسرو مقالش نگر

دگر هفت پیکر که بی‌گفتگو عروس سخن راست هر هفت رو

غرض هر چه او گفته کار تو نیست چنین شاعری‌ها شعار تو نیست (به نقل از نظامی گنجوی، ۱۳۶۲: ۱۸۹-۱۹۰)

آشوب با این دلایل مطوّلی که می‌آورد، می‌کوشد تا نسبت به فردوسی عقده‌گشایی کند. صاحب صولت فاروقی چنان فرامی‌نماید که استدلالش در نفی فردوسی و برتری دادن نظامی به وی سویه‌ای هنری و ادبی دارد. حال آن که دشمنایگی او با فردوسی غیر قابل کتمان است. آشوب می‌خواهد تا به هر نحوی شده فردوسی را در نگاه خوانندگان منفور جلوه دهد. ابیات توهین‌آمیز ذیل در نکوهش فردوسی از تعصّب شدید عقیدتی او حکایت می‌کند:

مغ مغ‌نسب گبر آتش‌پرست به بیعت به هر موبدی داده دست

تو آذرپرستی منم ایزدی تو در کیش زردشت و من احمدی

ز زردشت و مزدک تو را اتحاد من و بر خدای رسول اعتقاد

به هر ملت از مرتدی و بدی نجس بودی اکنون نجس‌تر شدی (شاه‌جهان‌آبادی: ۶، ۷ و ۲۲ به نقل از قاسم‌زاده و سروری، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

۵. ۴. نگاه سبک‌شناختی

در دوره صفوی (سبک هندی) نظام زیبایی‌شناسی ادبی در قیاس با قرون چهارم و پنجم (سبک خراسانی) تفاوت‌های چشمگیری یافته بود. نظریه ادبی جدید بیشتر میل به پیچیدگی، دشوار‌گویی و باریک‌خیالی داشت و دیگر از آن سادگی و صراحت و روشنی زبان دور شده بود. در نگرش منتقدان این عصر، شعر هر چقدر دیرفهم‌تر می‌بود به همان اندازه دارای ارزش هنری والا می‌شد. شعر این دوره در هاله‌ای از ذهن‌گرایی و ابهام پیچیده شده و تلاش برای آوردن معانی و مضامین جدید و غریب برای شاعران اولویت و اهمیت بسیار پیدا کرده بود. طبیعتاً در چنین منظومه جمال‌شناختی‌ای، شعر ساده و برون‌گرایانه سبک خراسانی پیش‌پا افتاده و سطحی به چشم می‌آمد. شاید از این روی، محمد افضل سرخوش (۱۰۵۰-۱۱۲۷ ه. ق) شاعر و تذکره‌نویس هندی طرز قدما را شسته و صاف و نظم‌ی راست به راست توصیف می‌کرد (سرخوش، ۱۳۸۹: ۵۳ و ۵۴) و از دیوان ضخیم شاعری به نام میرحشمتی که طرز قدما داشت تنها یک بیت را بامزه می‌یافت (همان: ۷۴)! بر پایه این پیش‌فرض، منتقدان سبک هندی شعر نظامی را در مقابل فردوسی قوی‌تر می‌دیدند؛ چرا که مبانی سبک نظامی را به سبک هندی نزدیک و شبیه می‌دانستند. استعارات دور، ازدحام تصاویر، زبان و بیان پیچیده و ابهام هنری در خمسه پررنگ‌تر از شاهنامه است. بی‌جهت نیست که فیضی فیاضی (۹۵۴-۱۰۰۴ ه. ق) از سرآمدان سخن‌پارسی در هند در قصیده‌ای که ذکر سخنوری شعرای نامور می‌کند به نظامی که می‌رسد می‌گوید:

ز سحرکاری گنجور گنجه‌خیز مپرس که داشت کلکش بر گنج غیب ثعبانی

به نظم او برسد نظم غیر اگر برسد مخیل متنبی به نص قرآنی (به نقل از نفیسی، ۱۳۶۲: ۱۸۹).

مولوی آغا احمدعلی از ادبای ایرانی مقیم هندوستان (۱۲۵۵-۱۲۹۰ ه. ق) در تذکره هفت آسمان ابتدا دولت‌شاه سمرقندی را سخت مورد انتقاد قرار می‌دهد که چرا جایگاه فردوسی را بالاتر از نظامی تصور کرده‌است؟ او سپس دلایل ترجیح نظامی بر فردوسی را برمی‌شمرد:

«[نظامی] خودش اعتراف این معنی می‌کند که سخن او را وری طور شاعری ملاحظتی و آنی است که صاحب‌کمالان طالب آن‌اند. و از آن فردوسی همین سخن‌گزاری دیگر هیچ-هر دو شیوه جداگانه اما شیوه نظامی احسن و برگزیده‌تر از شیوه فردوسی و همه شعرای متوسطین و متأخرین پیروی طرز نظامی دارند و نه اقتدای طوسی-انصاف آن است که فردوسی صرف در رزم اشعار خوب دارد و در این میدان جز نظامی گنجوی کسی دیگر همسر او نه-اما در عشقیه و غیره هیچ-از این جاست که یوسف زلیخای فردوسی که هم بر وزن شاهنامه است پر بی‌مزه افتاده و در این راه به شاگردان نظامی یعنی خسرو و جامی هم نمی‌رسد و جمهور به ترجیح نظامی‌اند بر فردوسی. چنان که از بعضی استادان به سماع فقیر رسیده و در حاشیه معیار بلاغت به نظر هم آمده که یکی به قائل قطعه مذکور گفته که تو فردوسی و انوری و سعدی را پیمبر فن شعر گفتی و نام نظامی که استادی بی‌بدل است نبردی. او در جواب گفته که من ذکر پیمبران سخن کرده‌ام و او یعنی نظامی خدای سخن است» (احمد، ۱۸۷۳: ۳۹-۴۰).

باید گفت که امروزه انتساب منظومه یوسف و زلیخا به فردوسی کاملاً رد شده است و هر گونه قضاوت درباره سبک فردوسی از روی این سروده اعتبار علمی لازم را ندارد؛ اما این امر که «جمهور به ترجیح نظامی‌اند بر فردوسی» نشان دهنده ذائقه و ذهنیت منتقدان آن روزگار است.

واله داغستانی نیز تقریباً نظر احمدعلی را تأیید می‌کند. او از شعرا و نویسندگان قرن دوازدهم هجری است که در زمان نادرشاه به هندوستان مهاجرت کرد. واله در تذکره ریاض الشعرای خود در ذیل نام فردوسی، کیفیت شعر نظامی را برتر از شعر فردوسی توصیف می‌نماید: «این که اشعارش خوب است مسلم، لیکن کیفیت چیزی است و رای آن که بیان آن به تحریر و تقریر نمی‌گنجد و این که شیخ نظامی - قدس سره - امام این فن است به این جهت است زیرا که هر قصه را در بحری که شایان او بود با کمال شستگی و پختگی و سلاست و عذوبت و روانی و صنایع و بدایع که مافوق آن متصور نیست منظوم فرموده است، لهذا کیفیت تمام می‌بخشد» (واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۱۰۶۴). توضیح علمی صفاتی مانند «کیفیت» که در تذکره‌های قدیمی زیاد تکرار می‌شود، دشوار است. واله سعی می‌کند که با برشمردن مشخصاتی دیگر همچون شستگی، پختگی، سلاست، عذوبت و روانی از چستی «کیفیت» پرده بردارد. هر یک از این مختصات نیز خود قابل مجاجه است؛ با این وجود از عبارات واله چنین برداشت می‌شود که او سروده‌های نظامی را شعرتر از شاهنامه می‌پندارد و آنها را به معاییر ادب‌شناختی آن دوره نزدیک می‌داند.

شبللی نعمانی از دیگر ادیبان و محققان هند (۱۲۷۵-۱۳۳۲ ه.ق) نیز در شعر العجم به مقایسه شعر فردوسی و نظامی پرداخته و سعی کرده است که در این کار نهایت دقت و انصاف را به خرج دهد. او در چندین موضع با ذکر مثال و باریک‌بینی تمام در آنها، برای شعر نظامی جایگاهی برتر از فردوسی لحاظ کرده است: «ابراز احساسات انسانی بالاترین و لطیف‌ترین اقسام شعر است. نظامی آن را به قدری بالاتر برده که در میان قدما غیر از فردوسی احدی نمی‌تواند با او برابری کند بلکه اگر بخواهیم انصاف بدهیم فردوسی را هم از بعضی جهات نمی‌توان با او در یک ردیف قرار داد؛ زیرا فردوسی در هر موردی که از جوش و جذبات انسانی سخن می‌گوید چیزهایی ذکر می‌کند که تمام آن رایج و معمول و در واقع جزو خاطرات عمومی شمرده می‌شود؛ برخلاف نظامی که عمیق شده، نکات خیلی باریک به فکرش رسیده که از دسترس قوه خیال هر کسی خارج می‌باشد» (نعمانی، ۱۳۶۳: ۲۵۷). نعمانی دقایق دو داستان اسکندر و نوشابه (در شاهنامه قیدافه) و نیز رویارویی و گفت‌وگوی اسکندر با دارا را با یکدیگر می‌سنجد و از آن میان، نکات فنی جالبی را استنباط می‌کند. برای مثال می‌نویسد: «اسکندر وقتی که به بالین دارا می‌آید و دارا چشم گشوده اسکندر را می‌بیند کلمات سوزناکی به او می‌گوید. در این جا فردوسی کلمات حسرت‌ناک و عبرت‌انگیزی که ذکر کرده است تمام آن معمول و عادی است؛ برعکس نظامی که معجزنمایی کرده، دقایق و نکاتی را ذکر کرده است که هر کس از اتیان به مثل آن عاجز می‌باشد» (همان).

او در این قیاس، جانب عدالت را از دست نمی‌دهد و مثلاً در قسمتی دیگر می‌گوید: «ولی انصاف این است که نظامی تصویر فنون حرب و شیوه‌های خاص مردان جنگ را نمی‌تواند مثل فردوسی مرتسم سازد» (همان: ۲۷۱). هر چه باشد در تحقیق ما بررسی‌های نعمانی مستدل و جزئی‌نگرانه‌تر از بقیه است.

۵. ۵. نظامی دوستی

«در زمانه ما نیز حسن وحید دستگردی (۱۲۵۸-۱۳۲۱ ه. ش) از جرگه دوست‌داران نظامی بود و این علاقه‌مندی گاه او را به جزمیت در تحلیل‌های ادبی وامی‌داشت. او نظامی را بزرگ‌ترین استاد دوران باستان می‌دانست و عمری را صرف تصحیح خمسه نظامی کرد. وحید آن قدر نسبت به حکیم نظامی تعصب داشت که در فوت ادیب پیشاوری چاپ‌خبر درگذشت او را در ارمغان جایز ندانست؛ زیرا ادیب گفته بود اگر ناظم بودن را بتوان شاعری به حساب آورد، نظامی را هم باید در ردیف شعرا شمرد که این سخن بر استاد گران آمده و از او دلگیر و رنجیده خاطر شد. منقول است که بین کسروی و وحید درباره نظامی مشاجرات تندی صورت گرفت که کسروی با پاسخ‌گویی‌های مستدل استاد وحید صحنه را ترک گفت» (خلیلی، ۱۳۸۸: ۶۰۲).

انعکاس آن دلبستگی شدید را در این جملات می‌توان دید. «استادان سخن و اهل غور و تأمل دانند که پیش از نظامی هیچ کس دارای این گونه سخن نبوده و بعد از نظامی نیز با آن که هزاران شاعر به تقلید برخاسته‌اند احدی از عهده تقلید برنیامده است» (وحید دستگردی، ۱۳۱۸: مو و مز) و یا: «بسیاری از ابیات نظامی معجزه است و هرگاه جن و انس جمع شوند نمی‌توانند نظیر یک بیت آن را بیاورند» (همان: نه).

وحید دستگردی داستان دارا و اسکندر در شاهنامه و خمسه را با هم مقایسه کرده و چنین حکمی داده است: «هر کس واقعه دارا را در نظامی بخواند بی‌اختیار اشک از چشمش سرازیر می‌شود ... و این کمال قدرت یک شاعر است که سخن او تا این پایه و حد در شنونده مؤثر باشد» (همان: نح).

او بعضاً در قضاوت خود میان فردوسی و نظامی به بی‌راهه می‌رود و بر بنیاد ابیات الحاقی شاهنامه احکامی ناروا صادر می‌کند. مثلاً در بحث پاکی و عفت کلام ابتدا چنین می‌گوید که «در این گونه روش پرهیزگاری و عصمت و حیا برای نظامی در میان شعرا همانندی یافت نمی‌شود مگر حکیم فردوسی که در دیوان بزرگ و عظیم او هم از اول تا آخر یک کلمه رکیک و یک لفظ زشت دیده نمی‌شود» (همان: مه) ولی سپس نظرش را برمی‌گرداند. «می‌توان گفت نظامی در این قسمت از فردوسی هم بالاتر است زیرا نظامی هیچ گاه پیرامن تشیب به معنی معاشقه با مردان و جوانان هم نگشته و یک بیت هم از او در این باب دیده نمی‌شود ولی از فردوسی این گونه اشعار و تشییات دیده شده است. از این قبیل:

ای دل اگر ت یار سپاهی است مترس ور با تو سرش به کینه‌خواهی است مترس

از لشکر او همین دو چشمش جنگی است باقی خط و خال است و سیاهی است مترس

نیز نظامی از هجو هرگز دم نزده و چنان که نگاشتیم در پاداش بدگویان و حسودان به دعا هم پرداخته ولی حکیم فردوسی سلطان محمود را در نتیجه سعایت حسودان و دشمنان و دریغ داشتن صله و تبدیل زر به سیم از چند بیت هجا محروم نساخته است» (همان).

ناگفته آشکار است که هم آن رباعی و هم هجویه سلطان محمود هر دو بر بسته به فردوسی‌اند و با تحقیقات دهه‌های اخیر در جهان شاهنامه‌شناسی، انتساب‌شان به فردوسی اصلاً پذیرفتنی نیست.

۵. ۶. شباهت‌های بوطیقای

نیما یوشیج (۱۲۷۶-۱۳۳۸ ه. ش) می‌خواست تا راهی به سوی نوآوری بگشاید و شعر از رمق افتاده فارسی را با اقتضائات عصر جدید هماهنگ کند (برای آگاهی از نظریات نیما یوشیج درباره شعر و شاعری نگاه: ۱۴۰۲: مرادی و همکاران). وی در این مسیر از همه امکانات سود می‌جست و جز در اوایل کار شاعری‌اش از ادبیات سنتی ایران غافل نبود ولی در آنجا به دنبال رگه‌هایی بود که بتواند با تقویت آنها کم و کیف زندگی انسان نو ایرانی را به تصویر بکشد. در تداوم همین راه بود که نظامی و حافظ را می‌ستود؛ علی‌الخصوص شیوه نظامی را در استوارداشت بوطیقای شعر نو مؤثر توصیف می‌کرد. نیما برای شناساندن قدرت شاعری نظامی معمولاً او را با فردوسی مقایسه می‌نمود و نظامی را در کل به فردوسی ترجیح می‌داد. «شاهنامه در مراحل ابتدایی ادبیات ما ساخته شده است و در آن کلمات، حالت ساختگی خود را دارند ... به علاوه، تجسس معنی دقیق در کار نبوده تا این که سبب هستی کلمه خاصی شده باشد. شاعر به تألیف تازه دست نزده. اما برای نظامی به عکس این است. در او کلمات ابزار برای معنی دقیقی‌اند ... برداشت کلمات هم دقیق و تلفیقات و ترکیب‌های تازه بسیار است» (یوشیج، ۱۳۶۸: ۱۰۶). برای نیما خود «کلمه» اهمیت دارد. می‌گوید فردوسی در انتخاب کلمات دقت چندانی نمی‌ورزید ولی نظامی شخصیت انتخاب کلمات داشت و به واسطه فکر و انتخاب کلمات از حد عموم تجاوز کرده بود. نظامی برای افکار تازه کلمات و ترکیبات تازه به کار می‌گرفت. نیما شاهنامه را در کنار بوستان سعدی شعر آسان عنوان می‌کرد و طرفدار شعر مشکل بود. شعر نظامی و سبک هندی نمونه‌ای از شعر مشکل می‌تواند باشد. شعر با مشکل شدن تکامل می‌یابد. «بگویند نظامی یا فردوسی؟ باز به شما یادآوری می‌کنم: فردوسی در دوره‌های ابتدایی ادبیات ما بود. بحر تقارب او آن بحر است که بعدها نظامی تکمیل کرد. زبان، زبان این آخری است» (همان: ۲۲۰) نیما اعتقاد دارد که «اشعار فردوسی و اساساً طرز کار و وزن شعر او [در نظر مردم] نمونه کاملی شده است نسبت به اشعاری از این صنف. در حالی که این رویه کار با آن گنجوی معروف و بی‌مانند به حد کمال رسیده و کسی که خمسه را سراییده به تلفیقات تازه دست پیدا کرده و آن رنگ و جلای آخری را به اشعار خود داده است» (همان: ۲۲۵)

یکی از پژوهشگران آرای نیما در خصوص مقایسه فردوسی و نظامی در نوشته‌های او به نکته مهمی اشاره کرده است. «نیما در مقایسه نظامی با فردوسی بیش از هر چیز بر قدرت «ترکیب‌سازی» و «تلفیقات شعری» او تأکید کرده است. گویا نیما در این گونه اشارات به تفاوت اساسی گونه شعری شاهنامه و اسکندرنامه چندان توجهی ندارد» (بهرام‌پور عمران، ۱۳۹۷: ۲۳۰-۲۳۱).

۵. ۷. علتهای قومیتی

شماری اندک از منتقدان آذربایجانی که ظاهراً برخی از مواضع فردوسی را به چالش می‌کشند، درصدد آن بوده‌اند که نام نظامی را در برابر او علم کنند. این دسته از نویسندگان با رویکردهای گوناگون به پاره‌ای از آرای فردوسی در قبال زنان، قومیت‌ها و غیره نقدهای جدی و اغلب بی‌بنیاد و از سر خشم و نفرت و توأم با توهین وارد می‌کنند و گاه برای توجیه پیش‌فرض‌های جهت‌دار خویش به خمسه نظامی متوسل می‌شوند. انتساب نظامی به منطقه شمال غرب ایران در گزینش این طیف از پژوهشگران بی‌تأثیر نبوده است. برای نمونه، سید ضیاءالدین صدرالاشرفی در نوشته‌ای ممّع با عنوان *ایران و مسایل*

ایران که در تارنمای www.durna.se و بعضی تارنماهای دیگر منتشر شده، شاهنامه را از نظر شکل و محتوا با خمسه قابل مقایسه دانسته و به خوانندگان توصیه کرده است که در عوض فردوسی به نظامی توجهی درخور داشته باشند:

«نظامی از نظر محتوا انسان گرا، حرمت گزارنده به زن و با وجود ایران دوستی بیش از فردوسی فاقد جنبه‌های نژادپرستی، دیگرستیزی و خرافاتی از این قبیل است» (به نقل از آیدنلو، ۱۴۰۱: ۶۱۹). آیدنلو به ادعاهای صدرالاشرافی چنین پاسخ داده است: «در خمسه نظامی نیز هم بنا بر فضای فکری مردسالارانه زمان، ابیاتی در نکوهش زنان هست و هم بنا به اقتضای روند و موقعیت داستان‌ها گاهی ویژگی منفی ترکان (به تعبیر دکتر صدرالاشرافی: دیگرستیزی) دیده می‌شود و نمی‌توان نظامی را از این جهات متمایز و برتر از فردوسی دانست» (همان: ۶۲۰). از قضا خالقی مطلق، نظری برخلاف صدرالاشرافی دارد. «شاهنامه تنها اثر ادب فارسی است که در آن زنان جز در موارد اندکی و آن هم غالباً از زبان اشخاص داستان و نه سراینده آن در نقش دلدار و زوجه و مادر و جنگنده و رهنمون مورد ستایش‌اند. در آثار نظامی زن چنان که در آثار دیگر ادب فارسی، موجودی نابکار است یعنی نظامی را می‌توان به اصطلاحی که در زمانه ما رایج شده است «زن‌ستیز» خواند» (خالقی مطلق، ۱۳۹۵، ج ۶: ۴۹۱). درباره نگاه نظامی به زنان و نقش آنها در داستان‌های پنج گنج مقالات فراوانی نوشته شده است که ما از ذکر آنان خودداری می‌کنیم و خوانندگان را به مطالعه کتاب ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی نوشته مریم حسینی فرامی‌خوانیم. او در این نوشته ضمن بررسی ابیات معدود زن‌ستیزانه در شعر نظامی به این نتیجه رسیده است که «آرا و نظریات نظامی در زمانه خود نگاهی روشن‌فکرانه بوده و با جامعه عصر او سنخیتی نداشته است. آثار نظامی نمونه آرمانی نگاه به زنان و آفرینش شخصیت زن برتر است» (حسینی، ۱۳۹۵: ۹۱).

۵. ۸. چاپ‌گرایی

موج متأخر مقایسه فردوسی و نظامی با بزرگداشت هشت‌صدمین سالگرد نظامی گنجوی (۱۹۳۵ م.) در آذربایجان اتحاد جماهیر شوروی ایجاد شد. یوگنی ادواردوویچ برتلس (Evgeny Eduardovich Berthels) خاورشناس روسی در این کنفرانس به مقایسه این دو شاعر مبادرت ورزید و سطح بیانی / هنری شعر نظامی را برتر از فردوسی دانست. او سپس بر مبنای افکار سوسیالیستی‌اش فردوسی را طرفدار فئودالیسم (نظام ارباب-رعیتی)، ستایش‌گر اشرافیت فاسد و مرده ایران و پاسدار تاج و تخت سلطنت و در ادامه، نظامی را یک زحمت‌کش شهری و حافظ انسان نوین قلمداد نمود. برتلس از ارزش‌های بورژوازی مستتر در شاهنامه انتقاد کرد و در برابر او به دفاع از نظامی که با آرمان‌های مردم بر سر مهر بود^۳، پرداخت. این دیدگاه به تدریج بر مکتب شرق‌شناسی شوروی سایه انداخت و بمنزله حقیقتی مسلم ترویج یافت. محمد سعید اردوبادی نیز در سال ۱۹۴۰ مقاله پرحجمی را با عنوان زمان و روزگار نظامی زیر نظر برتلس انتشار داد و فردوسی را قوم‌گرای متعصب خطاب کرد. این نگرش، مشاجرات قلمی بسیاری را در جمهوری آذربایجان، ترکیه و ایران برانگیخت و محققان له یا علیه این نظریه موضع گرفتند. نوشیروان زاده، نوشابه آراسلی و غلام‌حسین بیگدلی به راه برتلس رفتند و کوشیدند تا به گمان خود نظامی را از زیر سایه فردوسی رهایی بخشند. این نوع نگاه که بانیات ایرانی‌سازی فردوسی و ترکی‌سازی نظامی صورت می‌گرفت منجر به تحریفات آشکار و تفسیرهای نادرست شد (برای مطالعه نظر مفصل برتلس و همکارانش درباره فردوسی و نظامی ر. ک: صمد، ۱۳۷۸:

۹۷-۱۰۷ و نیز برتلس، ۱۳۵۵: ۷۳). روشن است که فردوسی و نظامی به یک سنت مشترک تعلق دارند و نظامی کار خود را در تداوم شاهنامه تعریف کرده است.

۵. ۲. نکته پایانی

چنان که پیش تر گفته شد نقد موازنه‌ای اساساً ذوقی است. هر چقدر به دوره معاصر نزدیک‌تر می‌شویم تکاپوهای تئوریک برای تبیین علمی داوری‌ها بیشتر می‌شود؛ با این همه باز این عرصه، مبرای از نوعی نگره سلیقه‌ای، کلی و قاطع نیست. وقتی از حضرت علی (ع) درباره برترین شاعران عرب پرسیده شد، فرمودند که شعرا در میدانی فرس نرانده‌اند که آن را نهایی بود و خط پایانش شناخته شود تا بدین طریق بتوان نفر اول را شناخت (ابن ابی طالب، ۱۳۷۸: ۴۴۱). در واقع فردوسی و نظامی نیز در یک ساحت مشخص سخنوری نکرده‌اند. حجم، ژانر و سبک سروده‌های هر دو شاعر با یکدیگر متفاوت است و منتقدان عمدتاً از این نکته غفلت ورزیده‌اند. شاید حق با شبلی نعمانی است که بعد از تأملات بسیار در مقایسه شیوه شعر و شاعری فردوسی و نظامی نوشته که «با وجود تمام مراتب مذکوره فوق باز فردوسی فردوسی است و نظامی نظامی!» (نعمانی، ۱۳۶۳: ۲۸۲).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

موازنه یکی از رویکردهای نقد ادبی است که در آن، مرتبه دو شاعر با همدیگر مورد مقایسه قرار می‌گیرد و معمولاً یکی نسبت به دیگری برکشیده می‌شود. این نوع از نقد عاری از جنبه‌های ذوقی نیست و نظایرش در ادبیات بعضی دیگر از ملت‌ها نیز دیده می‌شود. یکی از موازنه‌های مشهور در تاریخ نقد ادبی ایران سنجش قدرت شاعری فردوسی با نظامی بوده است. این مقابله به سبب وجود برخی اشتراکات فرمی و محتوایی میان شاهنامه و خمسه انجام می‌گرفت و منتقدان گاهی به نفع فردوسی و گاه به سود نظامی رأی می‌دادند. ما در این تحقیق، نظریات کسانی که نظامی را بر فردوسی ترجیح داده‌اند، بررسی کرده‌ایم. روح‌الامین شهرستانی، آشوب تورانی، واله داغستانی، شبلی نعمانی و در دوره معاصر وحید دستگردی، یوشیج، برتلس و صدرالاشرافی از جمله نقادانی‌اند که حکم به برتری نظامی بر فردوسی داده‌اند. چنین آرای با انگیزه‌های گوناگونی نظیر مقلد نظامی بودن، تعصب مذهبی، نگاه سبک‌شناختی، علقه‌های قومیتی، نظامی‌دوستی، شباهت‌های بوطیقای و چاپ‌گرایی صادر شده است. در کنار این جریان، در طول سده‌های گذشته همواره ناقدانی نیز بوده‌اند که فردوسی را از نظامی برتر تلقی می‌کردند. بررسی‌های ادبی و تاریخی گواه آن است که با گذشت زمان، کفه این موازنه به سود فردوسی تغییر کرده است؛ هر چند این تغییرات منافی جایگاه والای نظامی نبوده است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از ابزار هوش مصنوعی

از هیچ یک از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

ORCID

Saeed Karimi Qare Baba

<https://orcid.org/0000-0002-6559-0262>

۷. توضیحات

۱- صاحب مخزن الفواید گوید که «مثنوی گفتن نزدیک اساتذه از جمیع اقسام شعر مشکل است و در این فن فردوسی و خواجه نظامی ید بیضا می‌داشتند» (نظامی گنجوی، ۱۳۶۲: ۱۸۴).

۲- کتاب صولت فاروقی هنوز به چاپ نرسیده است. تاکنون چهار نسخه از آن شناخته شده است که دو نسخه از آن در کتابخانه‌های بانکی پور، سومی در کتابخانه جان رایلندز منچستر و چهارمی در کتابخانه‌های ایندیا آفیس نگهداری می‌شود. درباره این متن تا به امروز تنها یک مقاله تألیف شده است که برای آگاهی مبسوط درباره این اثر و آشوب تورانی مطالعه این پژوهش را به خوانندگان پیشنهاد می‌کنیم؛ قاسم‌زاده و سروری، ۱۳۹۴: ۲۰۱-۲۱۶. ما در مقاله پیش روی در نگارش بخش مربوط به آشوب تورانی از تحقیق یاد شده استفاده کرده‌ایم.

۳- برتلس رویارویی خسرو و فرهاد را نیز برخوردی طبقاتی (اشرافیت/ نیروی متشکل شهر) تفسیر می‌کرد (برتلس، ۱۳۵۵: ۸۶).

۸. منابع

آیدنلو، سجاد. (۱۴۰۱). *آذربایجان و شاهنامه (تحقیقی درباره جایگاه آذربایجان، ترکان و زبان ترکی در شاهنامه و پایگاه هزار ساله شاهنامه در آذربایجان)*. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار و سخن.

ابن ابی طالب، علی. (۱۳۷۸). *نهج البلاغه*، ترجمه دکتر سید جعفر شهیدی. تهران: علمی- فرهنگی.

احمد، مولوی آغا احمد علی. (۱۸۷۳). *تذکره هفت آسمان؛ در تحقیق مثنوی و تعریف مثنوی‌گویان فرس*. کلکته: انجمن آسیایی بنگال.

برتلس، یوگنی ادواردویچ. (۱۳۵۵). *نظامی، شاعر بزرگ آذربایجان*، ترجمه ح. صدیق. تهران: پیوند.

بهار، محمد تقی. (۱۳۹۳). *دیوان*. تهران: نگاه.

بهرام‌پور عمران، احمد رضا. (۱۳۹۷). *در تمام طول شب؛ بررسی آرای نیمایوشیج*. تهران: مروارید.

پارسی‌نژاد، ایرج. (۱۳۸۰). *روشنگران ایرانی و نقد ادبی*. تهران: سخن.

حسینی، مریم. (۱۳۹۵). *ریشه‌های زن ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی*. تهران: چشمه.

جعفری جزی، مسعود. (۱۳۹۶). *تغییر جایگاه شاعران در تاریخ ادبیات؛ بخش نخست: دوران قدیم*. بخارا، (۱۱۹)، صص ۱۵۰-۱۷۱.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1426642>

حمیدیان، سعید. (۱۳۸۷). *درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی*. تهران: ناهید.

خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۵). *مدخل نظامی گنجوی چاپ شده در دانشنامه زبان و ادب فارسی (جلد ششم)*، به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۴۰۲). *من سعیدی آخر الزمانم*، به کوشش عارف خرمشاهی. تهران: ناهید.
- خلیلی، سید حسین. (۱۳۸۸). نظری کوتاه در زندگی و آثار استاد فقید وحید دستگردی. *پیام بهارستان*، ۲ (۶)، صص ۵۹۵-۶۰۶.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1435712>
- دهمرد، حیدرعلی و خوش جهان، فرهاد. (۱۳۹۰). مقایسه لیلی و مجنون نظامی با لیلی و مجنون روح الامین شهرستانی. *ادب و زبان دانشگاه شهید باهنر کرمان*، ش ۲۹ (پیاپی ۲۶)، صص ۸۵-۱۰۸.
<https://ensani.ir/file/download/article/20121209074642-9502-23.pdf>
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۰). فردوسی و نظامی. *آشنا*، ۲ (۲)، شماره صفحات نامشخص.
<https://ensani.ir/file/download/article/20120506072901-7002-19.pdf>
- ریاحی، محمد امین. (۱۳۸۲). *سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). *آشنایی با نقد ادبی*. تهران: سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۵). *با کاروان حله*. تهران: جاویدان.
- سپانلو، محمد علی. (۱۳۶۹). *گفت‌و شنودی با محمدعلی سپانلو، نصرت رحمانی، محمد حسین شهریار*، به کوشش ناصر حریری. بابل: کتابسرای بابل.
- سرخوش، محمد افضل. (۱۳۸۹). *کلمات الشعرا*، به تصحیح علیرضا قزوین. تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۹۱). *حالات و مقامات م. امید*. تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *نقد ادبی*. تهران: نشر میترا.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران (جلد دوم)*. تهران: فردوسی.
- ولی، صمد. (۱۳۷۸). *فردوسی و شاهنامه در قفقاز*، ترجمه رحیم مسلمانیان قبادیانی. تهران: نامک.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). *دیوان*، به کوشش مهدی نورمحمدی. تهران: سخن.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۵). *نقد ادبی در سبک هندی*. تهران: سخن.
- قاسم‌زاده، سیدعلی و سروری، امید. (۱۳۹۴). رویکرد تقابلی منظومه صولت فاروقی با شاهنامه فردوسی. *آینه میراث*، (۵۷)، صص ۲۰۱-۲۱۶.
<https://ensani.ir/file/download/article/1658684343-10578-1400-102.pdf>
- مجدالدین هبه الله بن احمد، همگر یزدی. (۱۳۷۵). *دیوان*، به تصحیح و تحقیق احمد کرمی. تهران: ما.

مرادی، آریتا؛ تدینی، منصوره؛ پاکدل، مسعود و منصوری، سیما. (۱۴۰۲). بررسی و تحلیل دو مجموعه جدید اشعار نیما یوشیج («نوی کاروان» و «صدسال دگر») بر اساس تئوری‌های او درباره شعر و شاعری. *متن‌پژوهی ادبی*، د ۲۷، ش ۹۷، صص ۳۳۷-۳۶۶. doi: 10.22054/ltr.2021.57367.3244
موحد، ضیاء (۱۳۷۳). *سعدی*. تهران: طرح نو.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۶۲). *دیوان قصاید و غزلیات*، با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. تهران: فروغی.
نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۲). *خمسه نظامی گنجوی*، بر اساس نسخه وحید دستگردی (به کوشش سعید حمیدیان). تهران: قطره.

نعمانی، شبلی. (۱۳۶۳). *شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران (جلد اول)*، ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: دنیای کتاب.
واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی. (۱۳۹۱). *تذکره ریاض الشعرا (جلد دوم)*، به تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

واعظی، رضا؛ محبتی، مهدی؛ مؤمنی‌هزاوه، امیر و ولیئی، قربان. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل دیدگاه کلامی - ادبی نظامی گنجوی. *متن‌پژوهی ادبی*، ۲۸ (۹۹)، صص ۹-۴۰. Doi: 10.22054/ltr.2020.48620.2891

وحید دستگردی، حسن. (۱۳۱۸). *گنجینه گنجوی یا دفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی*. تهران: ارمغان.

یوشیج، نیما. (۱۳۶۸). *درباره شعر و شاعری*، به کوشش سیروس طاهباز. تهران: دفترهای زمانه.

پوشه نوشتاری

کیانوش، محمود. (۲۰۱۳). *پروین اعتصامی؛ دختر ناصر خسرو و عالم تاج قائم مقامی و مادر بزرگ فروغ فرخزاد*. لندن: نویسنده.

Persian References Translated to English

Azar Bigdali, Lotf Ali Beik. (1958). *The Fire Temple of Azar*, with an introduction, list and annotations by Seyyed Jafar Shahidi. Tehran: Book Publishing House. [In Persian]

Aydenloo, S. (2021). *Azerbaijan and Shahnameh* (A study on the status of Azerbaijan, Turks and Turkish language in Shahnameh and the thousand-year-old tradition of Shahnameh in Azerbaijan). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications and sokhan. [In Persian]

Aydenloo, S. (2003). *Pahlevannameh of Garshasp* (summary and rewriting of the book Garshaspnameh). Tehran: Ahl Qalam. [In Persian]

Ahmad, Molavi Agha Ahmad Ali. (1873). *Tazkirah Haft Aseman; In the study of Masnavi and definition of Masnavi speakers of Fars*. Calcutta: Asiatic Association of Bengal. [In Persian]

Anvari Abivardi, Ohad al-Din Ali ibn Muhammad. (1961). *Divan* (Vol. 2). edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]

Aref Qazvini, A. (2010). *Divan*, edited by Mehdi Noormohammadi. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Bartels, Yevgeny Eduardovich. (1976). *Nizami, the great poet of Azerbaijan*. Translated by H. Seddigh, Tehran: Peyvan. [In Persian]
- Bahar, M. T. (2014). *Divan*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Bahrampour Omran, A. R. (2018). *Throughout the night; A Study of Nima Youshij's Opinions*. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Dahmardeh, H. A. and Khoshjahan, F. (2011). Comparing Leyli and Majnun Nezami with Leyli and Majnun Ruhol Amin Shahrestani. *Literature and Language Journal of Shahid Babonar University of Kerman*, No. 29 (serial 26), pp. 85-108. <https://ensani.ir/file/download/article/20121209074642-9502-23.pdf> [In Persian]
- Fatouhi, M. (2005). *Literary Criticism in the Indian Style*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ghasemzadeh, S. A. and Sarwari, O. (2015). A Comparative Approach of the Sawlat Farooqi System with the Shahnameh of Ferdowsi. *Ayne Miras Magazine*, vol. 57, pp. 201-216. <https://ensani.ir/file/download/article/1658684343-10578-1400-102.pdf> [In Persian]
- Hamidian, S. (2008). *An Introduction to Ferdowsi's Thought and Art*. Tehran: Nahid. [In Persian]
- Hosseini, M. (2016). *The Roots of Misogyny in Classical Persian Literature*. Tehran: Cheshme. [In Persian]
- Ibn Abi Talib, A. (1999). *Nahjul-Balaghah*; translated by Dr. Seyyed Jafar Shahidi. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Jafari Jezi, M. (2017). The Changing Position of Poets in the History of Literature; Part One: The Ancient Era. *Bukhara Magazine*, Vol. 119, pp. 150-171. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1426642> [In Persian]
- Jamadi, S. (2017). *A Step in Developing the Motives of a Shamlu Lecture*; Published in I Finally Got Up in the Morning; Ahmad Shamloo's Memoir, by Saeed Pour-Azimi. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Khaleghi, J. (2016). *Nezami Ganjavi's Entry Published in the Encyclopedia of Persian Language and Literature*. (Vol. 6). Supervised by Esmacil Saadat. Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (2023). *I Am Saadi of the End Times*; With the Effort of Aref Khorramshahi. Tehran: Nahid. [In Persian]
- Khalili, S. H. (2009). A short review of the life and works of the late professor Vahid Dastgerdi. *Payam Baharestan Magazine*, Vol. 2, S. 2, No. 6, pp. 595-606. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1435712> [In Persian]
- Majd al-Din Heballah bin Ahmad, Hamgar Yazdi. (1996). *Divan*; edited and researched by Ahmad Karami, Tehran: Ma. [In Persian]
- Mohajerani, A. (2003). *Gezand Bad*. Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Moradi, A., Tadayoni, M., Pakdel, M. and Mansouri, S. (2023). Investigating and Analyzing Nima Yooshij's Two New Collections "Navāy-e Kārvān" and "Sad Sāl-e Degar" based on His Theories on Poetry. *Literary Text Research*, Vol. 27, No. 97, pp. 337-366. Doi: [10.22054/ltr.2021.57367.3244](https://doi.org/10.22054/ltr.2021.57367.3244) [In Persian]
- Movahed, Z. (1994). *Saadi*. Tehran: Tarh No. [In Persian]
- Nezami Ganjavi, Elias bin Yousef. (1983). *Divan Qasayid and Ghazaliyat*; with an introduction and correction by Saeed Nafisi. Tehran: Foroughi. [In Persian]
- Parsinejad, I. (2001). *Iranian Enlighteners and Literary Criticism*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

Rastegar Fasaei, M. (1991). Ferdowsi and Nezami. *Ashna Magazine*, No. 2. <https://ensani.ir/file/download/article/20120506072901-7002-19.pdf> [In Persian]

Riahi, M. A. (2003). *Sources of Ferdowsi Studies*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Sepanlu, M. A. (1989). *Conversations with Mohammad Ali Sepanlu, Nosrat Rahmani, Mohammad Hossein Shabriar; with the help of Nasser Hariri*. Babol: Ketabasaray Babol. [In Persian]

Sarkhosh, M. A. (1990). *Words of the Poets*; edited by Alireza Ghazveh. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]

Shafie Kadkani, M. R. (2004). *Images in Persian Poetry*. Tehran: Agah. [In Persian]

Shafie Kadkani, M. R. (1993). *Poor alchemy seller* (Criticism and analysis of Anvari's poems). Tehran: Sokhan. [In Persian]

Shamisa, S. (2007). *Literary criticism*. Tehran: Mitra. [In Persian]

Safa, Z. (1980). *History of Literature in Iran* (Vol. 2). Tehran: Ferdowsi. [In Persian]

Vaezi, R., Mohabbati, M., Momeni-Hezaveh, A. and Valiei, Gh. (2024). Review and Analysis of Nezami Ganjavi's Theological-Literary Perspective. *Literary Text Research*, Vol. 28, No. 99, pp. 9–40. Doi: [10.22054/ltr.2020.48620.2891](https://doi.org/10.22054/ltr.2020.48620.2891) [In Persian]

Vahid Dastgerdi, H. (1939). *Ganjain Ganjavi or the Seventh Book of Hakim Nezami Ganjavi*. Tehran: Armaghan. [In Persian]

Vali, S. (1999). *Ferdowsi and the Shahnameh in the Caucasus*; translated by Rahim Moslamaniyan Ghobadiani. Tehran: Namek. [In Persian]

Youshij, N. (1989). *On Poetry and Poetry*, with the Effort of Sirous Tahbaz. Tehran: Daftarhae Zamaneh. [In Persian]

Zarrinkoob, A. H. (1999). *Introduction to Literary Criticism*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

Zarrinkoob, A. H. (1976). *With Caravan of Hillab* (Vol.3). Tehran: Javidan. [In Persian]

Penned Folder

Kianoush, M. (2013). *Parvin Etesami; Daughter of Nasser Khosrow and Alamtaj Ghaem Maghami and Grandmother of Forough Farrokhzad*. London: Author. [In Persian]